

UN RETAULE DESAPAREGUT DE PERE CABANES PER A L'ESGLÉSIA PARROQUIAL D'ALBORAIA

Mª JOSÉ LÓPEZ AZORÍN
CARME LLANES I DOMINGO

Historiadoras del Arte

RESUM

L'article pretén donar a conèixer nova documentació relativa al pintor valencià Pere Cabanes (1472-1538). En 1490, Pere Cabanes contracta amb els hereus d'un llaurador, Llorenç Bertí, la pintura d'un retaule dedicat a Sant Llorenç destinat a una capella funerària de la primitiva parròquia d'Alboraia. Els documents són il·lustratius d'una de les formes més habituals de contractar obra artística a les acaballes del segle XV i, ens permeten fer una aproximació a la trajectòria artística d'aquest pintor.

ABSTRACT

This article wants to let know new documents regarding The Valencian painter Pere Cabanes (1472-1538). In 1490, Pere Cabanes contracts with the heirs of a farmer Llorenç Bertí the painting of an retable dedicated to saint Lawrence (sant Llorenç) going to a funerary chapel of the old parish of Alboraia (Valence). These documents are illustrative of one of the most common ways of contracting art works at the end of the XVth. century and allow us to approach the artistic trajectory of this painter.

Paraules clau: pintura, segle xv, retaule, Pere Cabanes, clients, Alboraia, sant Llorenç

Key words: painting, XVth. century, retable, Pere Cabanes, clients, Alboraia, saint Lawrence

INTRODUCCIÓ

L'art valencià ha comptat des del segle XIX i al llarg de XX amb investigadors preocupats per la investigació d'arxiu. En origen es tractava d'una investigació molt centrada en donar a conèixer els noms i dades sobre els artistes i les dates entre les quals es desenvolupa la seua producció¹. Les aportacions posteriors s'adreçaren cap a l'estudi i identificació de les obres que han sobreviscut als esdeveniments i al pas del temps. Al llarg de la primera meitat del segle XX, la línia encetada per alguns investigadors de l'art com Tramoyeres, Tormo, Post i Saralegui, entre altres, ha contribuït al coneixement i difusió de les obres més importants de l'art valencià.

La pintura valenciana ha gaudit d'importants aportacions documentals però en molts casos, encara és difícil relacionar la documentació coneguda amb les obres conservades, en especial, quan es vol construir entorn del nom d'un pintor atribucions d'obres un tant complexes i ajustades. Tanmateix considerem que aquestes dues línies d'investigació,

la documental i la formal o estilística, poden ser productives a llarg termini per avançar en l'estudi de l'art d'un determinat període i tan necessària és la anàlisi estilística com les aportacions documentals perquè ambdós contribueixen a construir la història de l'art a València.

L'objectiu del nostre treball és donar a conèixer noves dades documentals sobre el pintor Pere Cabanes, la biografia i obra del qual encara està en revisió, puix la seua producció documentada no pot ser relacionada amb cap de les obres conservades del seu període d'activitat. Donem a conèixer tres documents distints, un testament i dos contractes, il·lustratius d'una de les formes més habituals de contractar obra artística a les acaballes del segle XV, la creació d'un patronat mitjançant la institució d'un benifet en el moment de testar. En 1490 Llorenç Bertí,

¹ Per a l'estudi de la pintura valenciana dels segles XV i XVI han estat fonamentals les figures de José SANCHIS SIVERA i Lluís CERVERÓ GOMIS, entre altres autors, que citarem en abordar la documentació concreta referida a Pere Cabanes.

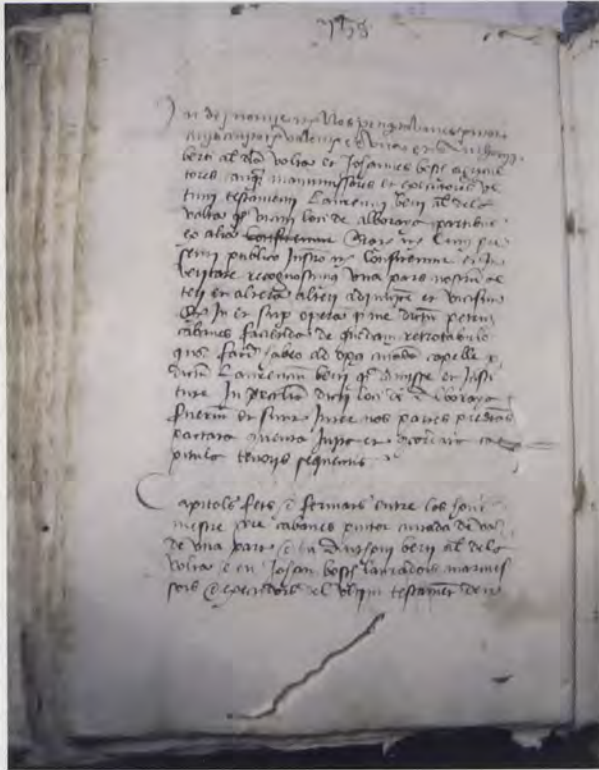

FIG. 1 – Primera pàgina del contracte de Pere Cabanes per a l'església d'Alboraia. (Foto Valentín Plá).

llaurador d'Alboraia, fa testament en ell encomana als seus marmessors la construcció d'una capella amb retaule per a la parroquial del seu poble sota l'advocació de sant Llorenç. En morir aquest, els seus marmessors contractaran l'obra de la capella amb el mestre d'obres Miquel Munyoç i, el retaule amb el pintor Pere Cabanes.

La crítica artística actual ha plantejat la possibilitat d'identificar a Pere Cabanes amb les obres que diferents investigadors han agrupat entorn del *mestre dels Artés*, pintor anònim identificat a partir del retaule del *Judici Final*, pintat cap a 1512 per a la capella de Tots els Sants o dels Artés al monestir de Portaceli i conservat actualment al Museu de Belles Arts de València.

La primera referència sobre aquest retaule la donen Lluís de Tramoyeres² i Elies Tormo. En 1934, el Baró de San Petrillo publicava un article sobre l'heràldica d'aquest retaule per acabar relacionant-lo amb la família Artés i la fundació d'una capella al

monestir de Portaceli³. La relació entre els Artés i la capella de *Tots els Sants* de Portaceli ja havia estat nomenada per Tarin i Juaneda⁴, però la confirmació de les propostes del Baró de San Petrillo van afavorir que entorn d'aquest retaule s'agruparen una sèrie d'obres sota el denominador comú de *Mestre d'Artés*. Post i Leandro de Saralegui, des de diferents perspectives, iconogràfica⁵ o atribuïtiva⁶, perfilaren l'adscripció estilística d'aquest mestre dins del corrent tardogòtic, entre el *mestre de Perea* i l'escola de Nicolau Falçó. En articles posteriors⁷, i en relació a l'atribució del *Judici Final* de Portaceli, se li atribuiran, entre altres peces, unes taules conservades a Bocairent a més de relacionar-lo amb el mestre Roderic d'Osona de manera que el seu estil quedava a cavall entre el corrent tardogòtic i italianitzant. És a dir, poc a poc, i per diversos camins la documentació sobre Pere Cabanes anava coincidint amb llocs i obres que giraven entorn el *mestre d'Artés*.

² TRAMOYERES, Ll. "Cultura Española" 1908. pp. 148-149.
³ SAN PETRILLO, BARON de: "Filiación histórica de los primitivos valencianos. Los retablos del Juicio Final del Museo: El de los Artés y el de Francesc Maça" (III) *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 1934, pp. 109-122.
⁴ TARIN I JUANEDA, P: *La Cartuja de Portaceli*. 1897, p. 28 (nota 1). La historiografía del retaule i les atribucions d'obra fetes al *mestre d'Artés* queden fora dels objectius del nostre treball, proposem una bibliografia bàsica per un seguiment més intensiu del tema, nosaltres només pretenem exposar de quina manera es van relacionar les obres conservades i relacionades en el cercle d'aquest pintor amb Pere Cabanes. POST, Chandler Rathfon: *The Valencian School in the Late Middle Ages and Early Renaissance (A History of Spanish Painting, t. VI-I)*. Cambridge (Massachusetts), 1935, pp. 297-343. POST, Chandler Rathfon: *The Catalan School in the Late Middle Ages, (A History of Spanish Painting, t. VII)*. Cambridge (Massachusetts), 1938, pp. 893-896. POST, Chandler Rathfon: *The Beginning of the Renaissance in Castile and Leon (A History of Spanish Painting, t. IX)*. Cambridge (Massachusetts), 1947, pp. 831-833. POST, Chandler Rathfon: *The Valencian School in the Early Renaissance, (A History of Spanish Painting, t. XI)*. Cambridge (Massachusetts), 1953, pp. 425-433.
⁵ SARALEGUI, Leandro de: «Comentarios sobre algunos pintores y pinturas de Valencia». *Archivo Español de Arte*. Núm. 103. Madrid, 1953, pp. 237-252.
⁶ SARALEGUI, Leandro de: «Miscelánea de tablas valencianas», *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, (BSEE)*, Madrid, 1931, núm. 39 (3er trim.), pp. 216-241; «Miscelánea de tablas valencianas», *BSEE*, Madrid, 1934, (4rt. trim.), pp. 50-64.
⁷ SARALEGUI, Leandro de: "Miscelánea de tablas valencianas: Una Visitación de un discípulo de un maestro de Perea". *Archivo del Arte Valenciano*, (en adavant, AAV). 1934, pp. 26-34.
⁸ SARALEGUI, Leandro de: «Comentarios sobre algunos pintores y pinturas de Valencia». *Archivo Español de Arte*, (en adelante AEA), n° 103. Madrid, 1953, p. 237-252. SARALEGUI, Leandro de: «Para el estudio de algunas tablas del XV al XVI». *AEA*, n° 108. Madrid, 1954, pp. 303-314.

En 1982, Carlos Soler d'Hyver⁸, tot i qualificar el mestre d'Artés, com un pintor anònim, és fa ressò de les propostes dels investigadors anteriors i aproxima la producció del mestre d'Artés a Pere Cabanes, mà la producció del mestre d'Artés a Pere Cabanes, pintor que es podia situar entre el cercle dels Osona i Nicolau Factor, i atribuint-li una sèrie de taules amb figures de sants que considera procedents d'un retaule de Bocairent. El professor Company en 1987⁹, confirma la relació entre Pere Cabanes i Roderic d'Osona amb nova documentació i li atribueix una *Pietat*, obra conservada a la Museu de Belles Arts de València i atribuïda successivament a Roderic d'Osona i al mestre d'Artés¹⁰. En treballs posteriors com l'exposició *El món del Osona*¹¹ s'insisteix en la relació entre Pere Cabanes i el mestre d'Artés encara que amb matisos, almenys mentre no aparega un document que confirme la relació. Recentment, l'exposició *La memòria recobrada* confirma les atribucions anteriors i dona a conèixer algunes obres que només eren conegudes en suport fotogràfic¹².

La informació documental sobre el pintor Pere Cabanes procedeix de contractes, apoques, procures, vendes de censals, etc. publicades pel baró d'Alcahalí, Sanchis Sivera i Cerveró Gomis i més recentment, pel professor Ximo Company¹³, cap document, de moment, el relaciona amb Portaceli o amb els Artés. La significació d'aquest pintor actiu a la València de la fi del segle XV i primeries del XVI, anys en els quals a la pintura la influència tardogòtica conviu amb les primeres formes renaixentistes, ha estat ressaltada per diferents investigadors per tractar-se d'un pintor de retaules que treballa per a la Seu i per a la Generalitat així com per la seua relació amb l'obra dels Osona i amb el mestre Nicolau Factor. Malgrat que la biografia documentada de Pere Cabanes es coneguda, encara està pendent i considerem necessària, una revisió de la documentació publicada sobre aquest pintor.

PERE CABANES (1472-1538)

La notícia més antiga sobre Pere Cabanes fa referència a la realització d'un retaule. El dotze de febrer del 1472, Pere Cabanes cobra 35 lliures per obrar i pintar un retaule per a la capella de Sant Nicolau a la Seu de València, l'encomana havia estat feta per Joana, muller del cavaller Joan Ripoll, marmessor seu i fill de Toda de Rabassa¹⁴. La capella de sant Nicolau de la Seu de València situada darrere l'altar major¹⁵,

és una de les més antigues i està considerada com una fundació de Berenguer Ripoll¹⁶.

El 13 de març del 1476 el mestre Roderic d'Osona compra dues cases contigües situades a la parròquia de Sant Martí al carnisser Gabriel Masquefa, al notari Lluís Masquefa, fill seu i, a l'apotecari Joan Beneyto, entre els testimonis de la compra hi figura el nom del pintor Pere Cabanes. En 1478, Pere Cabanes, actua de nou com a testimoni en la cancel·lació de deute sobre la mateixa casa feta per Roderic d'Osona i la seua muller l'any 1478¹⁷. L'actuació com a testimoni,

⁸ SOLER D'HYVER, C.: *València. Su pintura en el siglo XV*. Valencia, Banco de Santander, mayo-juny 1982. Valencia, 1982, s.p.

⁹ COMPANYY, X., *La pintura del renaixement*. Ed. Alfons el Magnànim. 1987, pp. 29-31.

¹⁰ Aquesta hipòtesi és rebutjada pel professor Aldana per raons iconogràfiques i documentals. ALDANA, Salvador, "Iconografía Valenciana Medieval. Un nuevo retablo de Pere Cabanes". *Anales de Hª del Arte*, n.º 4. Homenaje al professor Dr. José M.º de Azcárate, Madrid 1994.

¹¹ COMPANYY, X.: *El món dels Osona*. "El món concret de Roderic i Francesc d'Osona" pp.43-81; FRAMIS, M.ª Teresa. Fitxes 19-20 del catàleg de l'exposició (pp. 169-171 i 172-175); "Mestre d'Artés" (pp. 266-267). Museu de Belles Arts. València, 1999

¹² GÓMEZ FRECHINA, J. V. *La memòria recobrada* Museu de Belles Arts. València, 2005.

¹³ RUIZ DE LIHORI, J. (Baró d'Alcahalí): *Diccionario biográfico de artistas valencianos*. València, 1897. (nova ed. 1989). pp. 78-80, donava a conèixer documentació sobre Pere Cabanes. El qualificava com a un bon pintor adscrit al corrent italià, autor de dos retaules, un dedicat a la Verge i encomanat per la Generalitat (1493-1494) i altre per a l'altar major de la Parròquia de Jesús amb escenes de la *Vida de la Verge* (1506). Així mateix, senyalava la importància social de Pere Cabanes, pintor que en 1528 havia estat elegit conseller de la ciutat per la parròquia de Sant Martí.

SANCHIS SIVERA, J.: *La catedral de València*, 1909. p. 530; SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1914, pp. 117-121. SANCHIS SIVERA, J.: "Pintores Medievales en València" *AAV*. n.º. XV, 1928, pp. 3-36; núm. XV. 1929, pp. 3-64; XVI-XVII. 1930-31, pp. 3-116. SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1930. pp. 192-200. CERVERÓ GOMIS, Lluís: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», *AAV*, València, 1965; pp. 22-26. cita diversos pintors amb el cognom Cabanes, de nom Antoni, Martí i Pere, en l'estat actual de la documentació desconexem si entre ells existeixen o no relacions de tipus familiar.

¹⁴ OLMOS CANALDA, E.: *Pergaminos de la catedral de Valencia*. CSIC. València, 1943 p. 410.

¹⁵ Era una capella que ja estava construïda a primeries del segle XV i es trobava entre les capelles de sant Antoni i sant Vicent. SANCHIS SIVERA, J.: *La catedral de Valencia*, 1909. p. 125.

¹⁶ Arxiu de la Cúria Eclesiàstica, Protocols de Pere Alonso, citado en SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales en Valencia*, 1930. p. 192.

¹⁷ APPV, Protocols de Joan de Carcí, 21.593. COMPANYY, X., *El món dels Osona*. Museu de Belles Arts Sant Pius V. València, 1999, pp. 231-238. Documents 3-7 i 9.

i els dos anys transcorreguts ha donat peu a pensar en la formació de Pere Cabanes al taller dels Osona, de fet, en alguns moments obres ara atribuïdes a Pere eren considerades obres eixides de l'obra dels Osona¹⁸. En el testimoniatge figura com a pintor de retaules i veí de València.

El mateix any 1476, Pere Cabanes signà una opoca per pintar dues imatges, una de l'Àngel Custodi i altra de sant Sebastià, part d'un retaule de l'església parroquial de sant Joan, per l'import de quaranta sous¹⁹. Aquesta encomana, feta pel mercader Jaume Roig, ens pot fer pensar que Pere Cabanes ja és en aquesta data un pintor que treballa per compte propi i que per tant ha deixat l'obra dels Osona en el qual es va formar, a més, els testimonis abans esmentats en relació a Roderic d'Osona poden ser considerats independents de la seua relació laboral i, no tenen perquè significar que entre 1476-1478 Pere Cabanes formés part del seu obrador, en tot cas, la pertinença o formació a l'obra dels Osona degué ser anterior a aquestes dates, puix en 1472 ja treballa en solitari com ho corrobora la realització del retaule de Joan de Ripoll.

L'any 1477 treballa per a la Seu²⁰ i, en 1478 acorda la pintura de vuit portes de tela per a l'orgue de l'església de Sant Nicolau²¹, amb figures de l'Anunciació, Déu Pare amb àngels, Sant Pere màrtir i Sant Nicolau²². La pintura sobre tela i de cortines, és una altra especialitat de pintura decorativa diferent a la pintura sobre taula, el fet que Pere Cabanes acordara aquest tipus d'obra amb els clavis de Sant Nicolau, el cavaller Bernat Vives de Canemàs i el notari Pere d'Anglesola, ens indica que ens trobem davant un pintor versàtil, capaç de dominar diverses especialitats de l'ofici de pintor o, que probablement, disposa d'un obrador de certa entitat. L'orgue de l'església de sant Nicolau estava protegit, igual que els retaules, per cortines o portes de tela, en aquest cas s'especifica que es tracta de portes fetes en tela de ves, les imatges es pintaven a la part interior per quedar exposades en obrir-les i a la part exterior, li demanen simular la fusta de roure a imitació de les portes de l'orgue de la Seu.

Pere Cabanes i Roderic d'Osona el 18 de juliol del 1482 convenen associar-se per a la realització del retaule major del convent de Sant Francesc, encomanat pel notari Vicent Pedró en el seu testament, retaule que actualment ha desaparegut²³. Es tractava d'un

retaule amb portes i que havia de ser fet i acabat a la vegada pels dos mestres, en aquest cas, els contractants més que en l'advocació o en la qualitat de la pintura insisteixen, en el procés d'elaboració i en les condicions del lliurament i pagament de l'obra que ha de fer-se dividida en parts, de forma que aquell dels dos pintors que no acabe la seua part no puga cobrar les quantitats acordades.

La documentació abans esmentada ha servit de base per relacionar Pere Cabanes i l'obra dels Osona, relació destacada per la historiografia tant des de la documentació com per la unanimitat en les atribucions en situar-lo com un pintor d'estil italià, entès aquest estil per contraposició a l'estil flamenc tardogòtic, tradició encara vigent a València a les portes del segle XVI. Si considerem aquesta relació amb Roderic Osona, el tipus d'obres que se li encomanen i, la importància de les parròquies i convents per als quals treballa, podem deduir que en la dècada dels setanta i primeries dels anys vuitanta del segle XV, Pere Cabanes ja és un pintor de cert prestigi dins de la ciutat de València.

Després d'aquest treball en societat amb Roderic d'Osona, el 15 de gener del 1483, i en solitari, va signar les capitulacions d'un retaule per a la sepultura del *panniparator* Lluís Caldés al convent de Sant Agustí sota l'advocació de la Verge Maria

¹⁸ COMPANY, X., *El món dels Osona*. Museu de Belles Arts Sant Pius V. València, 1999, pp. 168-171, ens referim a la taula de la Pietat al peu de la Creu, que actualment s'atribueix a Pere Cabanes, veure GÓMEZ FRECHINA, J. V. *La memoria recobrada*. Museu de Belles Arts de València. 2005, València, pp. 152-153.

¹⁹ ARV, Protocols de Santiago Salvador, 1996 (25-6-1476). SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1914, pp. 117-118. SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1930, p.192-193. No s'indica si és referent a l'església de sant Joan del Mercat o de l'Hospital. El pagament el fa el mercader Jaume Roig que li lliura la fusta i li encomana la pintura de les imatges.

²⁰ Archivi Catedral de Valencia, (d'ara endavant, ACV), *Libre d'Obres*, fol. 17. Sanchis Sivera, J.: *Op. Cit.*, 1914, p. 118; SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1930, p. 193.

²¹ Un any abans Roderic d'Osona havia contractat un retaule per aquesta església. ARV. Protocol de Joan Campos, 442 (20-4-1476). COMPANY, X. *El món dels Osona*. *Op. cit.* p. 236, document 7.

²² ARV, Protocols de Joan Campos, 442 (20-4-1478). SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1914, p. 118. SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1930, pp. 193-194.

²³ APPV, Protocols de Lluís Masquefa, 18574. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1914, p. 119. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1930, pp. 193-194.

i santa Caterina, la taula central està dedicada a les noces místiques de Santa Caterina de Sena²⁴. És un encàrrec important, per les mides (4,83 m. x 2,76 m.), per l'estructura: punta, taula central, banc i polseres, per la iconografia, el donant demana que aparega la seua imatge inclòs s'especifiquen detalls de tipus anecdòtic en la representació de les escenes sacres i, pels materials on és reiteratiu l'ús d'or fi i brocats, pedres precioses.

Entre 1483 i 1493, Pere Cabanes continua com a pintor de retaules, tot i ser anys dels quals tenim poques notícies documentals directament relacionades amb l'ofici de pintor, tot fa pensar que són els anys de consolidació del seu obrador i en els quals inicià una etapa de prestigi social i laboral, algunes dades, indirectes, és cert, així ens ho fan pensar.

A l'últim quart del segle XV, acudim a l'enfrontament corporatiu entre pintors figuratius i els pintors decoradors, entre els representats del primer grup, pintors d'imatges, hi figura Pere Cabanes junt a Joan Reixach en nom dels pintors de retaules²⁵. Altres dos documents que no fan referència a la seua activitat de pintor, el posen en relació amb altres menestrals com és el cas del fuster Lluís Amorós, de qui, en 1489, Pere Cabanes va actuar com a marmessor i curador dels seus fills, o amb Pere Sanxes, pintor que és el seu procurador²⁶ i amb el qual apareix en alguna altra ocasió²⁷.

Per altra banda, cap el 1490, exerceix com a pintor de retaules, tal i com ho demostra el contracte que donem a conèixer, però volem destacar dues coses per ajudar a entendre el prestigi del mestre Cabanes i el renom que ha assolit els últims anys, una la continuïtat com a pintor decorador a la Seu i per altra, el retaule que fa per encomana de la Generalitat. En 1492 treballa a la Seu i daura el que restava del reixat de la capella del mestre Climent a la Catedral²⁸ i, entre 1493 i 1494 se li paguen dos terços de l'import total del retaule per a la capella de la Diputació, on va estar fins en 1615 quan fou retirat pel mal estat de conservació, el retaule encara es conservava l'any 1897 en el convent de sant Gregori²⁹ de València, retaule que tant Ruiz de Lihory com Sanchis Sivera qualificaren com una de les millors obres valencianes del segle XV³⁰. També va cobrar en 1494 per pintar un retaule del Sant Sopar per al convent de les Penedides³¹ i en 1495, va pintar la creu del camí de Picassent³². En 1496, cobra per diversos treballs per a la Generalitat³³

i en 1498 signa una apoca per 20 lliures per pintar les portes de damunt de la casa de l'Almoïna³⁴. Es a dir, Pere Cabanes no sols exerceix com a pintor de retaules, sinó que la seua trajectòria ens mostra, a l'última dècada del segle XV, que és un pintor força actiu i vinculat a les institucions més importants de la ciutat i del seu gremi.

En començar el segle XVI, Pere Cabanes deu ser un pintor consolidat a la ciutat, des del 1477 era citat

²⁴ SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales*, 1930. pp. 194-197. Transcriu gairebé complet el contracte.

²⁵ FALOMIR FAUS, M.: *Arte en Valencia, 1472-1522*, Consell Valencià de Cultura. València, 1996, pp. 184-193, dóna compte dels conflictes sorgits entre diferents especialitats de l'ofici de pintors i com en 1484, els representats dels caixers, pintors decoradors que formaven part del gremi de fusters, arriben a un acord amb els representants de l'ofici de pintors d'imatges. La transcripció del document en SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores Medievales en Valencia*, Barcelona, 1914, p. 127.

²⁶ APPV, Protocol de Vicent Rovira, 1928. (27-6-1489) "jo mestre Pere Sanxes, pintor, habitador de la present ciutat de València així com a procurador del honorable mestre Cabanes, pintor, marmessor tutor e curador dels fills de l'honorable en Lluís Amorós, fuster, habitador de la ciutat de València...". CERVERÓ GOMIS, L. «Pintores valentinos: su cronología y documentación», *Archivo de Arte Valenciano*. Valencia, 1965; p. 25

²⁷ ARV, Governació. Litigis. 2388, mà 1^a, f. 46 i continua en mà 6^a, f. 36. (1489) *Ferma juris* de l'honorable en Pere Cabanes, pintor de València. CERVERÓ GOMIS, L. «Pintores valentinos: su cronología y documentación», *AAV*, València, 1965, p. 25.

²⁸ ACV, Vol. 3686. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1914, p. 119; SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1930, p. 197.

²⁹ Convent de les Penedides.

³⁰ RUIZ DE LIHORI, J. Alcahalí, Baró d';: *Diccionario biográfico de artistas valencianos*. Valencia, 1897. (ed. 1989). pp. 78-80. Año 1493. *Proveeixen que fossen donats a Pere Cabanes, pintor la primera terça que són tretze lliures per lo retaule que pa la capella de la Deputació es acabat segons la obligació o contracte rebut per lo escriba del general a 7 del mes de desembre de l'any 1493* (leg. 617, 11 de febrer). Otro de los plazos de este trabajo le fue abonado el 11 de febrero del 1494, por la Generalidad del Reino". SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1930, pp. 197-198. Li encomanen un retaule de tres taules de fusta amb punta, banc i polseres, fet a l'oli sota l'advocació de la Verge i Jesús amb àngels i als peus, en adoració, els diputats de cada estament; a les taules laterals Sant Jordi i l'àngel custodi de la ciutat; al banc en la taula central una pietat i en les laterals els quatre evangelistes.

³¹ Archivo Municipal de Valencia (AMV). Llotja nova, 6. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1930, p. 198.

³² AMV. Murs e Valls. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1930, p. 198.

³³ ARV. Generalitat, 760. CERVERÓ GOMIS, L. «Pintores valentinos: su cronología y documentación», *AAV*, València, 1971, p. 27.

³⁴ ACV, Vol. 3687. SANCHIS SIVERA, J.: *Op. Cit.*, 1914, p. 119, correspon al pagament parcial de 30 lliures. *Pro manufactura portis que stat supra portale domus elemosine*.

com a mestre i, l'any 1506 acorda, amb els jurats de la Ciutat, l'acabament del retaule de l'església de Nostra Senyora de Jesús. En llegir els capítols acordats deduïm que el retaule estava ja començat, Pere Cabanes es compromet a fer l'obra de daurar la fusta, el tabernacle i el banc, a més, en aquest últim ha de pintar escenes de la Vida de la Verge, *Encontre de la Mare de Déu i santa Isabel*, acompanyades de la figura de sant Josep, la *Nativitat* i la *Resurrecció, Ascensió i Pentecosta*, a més de fer i daurar algunes figures als cantons del banc, també ha de netejar el pla del retaule dels envernissats i olis que regalimen. Li paguen pel seu treball dues centes lliures quantitat important si considerem que es tracta d'un treball a mig camí entre la restauració i l'acabament³⁵. En torn aquest retaule es plantegen alguns dubtes que seria convenient aclarir, però dels quals tan sols volem deixar constància, perquè sobrepassen els objectius del nostre treball. Sanchis Sivera publica parcialment el contracte indica que amb data del 27 d'abril, només deu dies després, el contracte apareix en altre volum de l'arxiu municipal de València sense concretar, Salvador Aldana va exposar que en el document del 27 d'abril del 1506, no apareix el nom de Pere Cabanes sinó d'Antoni Cabanes³⁶. Cotejades les dues publicacions, és evident que la única diferència és el nom del pintor i, detall a remarcar, l'import a cobrar pel pintor, 200 lliures en la transcripció de Sanchis Sivera i 100 lliures en la del professor Aldana, la resta de condicions capitulades són idèntiques.

Aquest mateix any del 1506, Pere Cabanes contracta amb Baltassar Gallach la realització d'un retaule per a l'església de sant Joan del Mercat³⁷, segons s'indica en l'esmentat contracte, Damià Forment era qui s'encarregava de l'obra de fusta i talla. La taula central del retaule estava sota l'advocació de Sant Blai, bisbe i sant Llorenç revestit de diaca, amb dalmàtica de brocat. Damunt de la taula central havia de representar-se la Verge amb Jesús i acompanyada d'àngels i a la taula cimera un *Calvari*, amb la Verge, sant Joan i santa Magdalena. Als carrers laterals havien de figurar dues escenes de la vida de sant Blai i dues de sant Llorenç. A les polseres sants i santes sense especificar. Han de representar-se també escenes de la vida de la Verge: "E los migs espais quatre estories dels *Gojos de la Verge Maria* i en mig, la *Pietat* amb dos Àngels planyent la mort de Jesús". Es paga un preu bastant elevat, 80 ducats, al mateix nivell del retaule de la Verge del convent de N^a Sra. de Jesús.

En 1511, cobra l'últim pagament d'un retaule que havia fet per a la vídua de Francesc Català³⁸. Altra obra significativa i que junt a altres ha estat pressa en consideració per equiparar Pere Cabanes amb el *mestre d'Artés* és el retaule per a Bocairent contractat el 16 de desembre del 1515 pels jurats de la vila³⁹. Aquest retaule el contracten Pere Cabanes, Nicolau Falcó i Martí Cabanes, tots ells signen com a mestres i pintors de retaules. El retaule està dedicat a la Verge i Jesús, amb imatge de bult rodó i amb tabernacle. Se'ls posa de mostra retaules existents a la ciutat de València, l'altar major de sant Nicolau i el de sant Tomàs. A Bocairent es conservava un sant Sopar que alguns autors han relacionat amb aquest contracte però el document transcrit, tot i fer referència a un tabernacle no el descriu⁴⁰.

Durant la segona dècada de segle XVI estan documentats treballs menors de pintura d'imatges i taules⁴¹. L'últim retaule fins ara documentat data del 1538 i correspon al pagament que li fan els marmessors de mossén Miquel March Romeu, prevere de la Seu de València per pintar les portes de l'altar de la *Circumcisió*⁴².

Si reprenem l'anàlisi de la seua activitat després del 1500 cal destacar que tot i que la major quantitat de retaules fins ara documentats són anteriors o molt propers a aquest any. Tanmateix algunes dades ens indiquen que estem davant d'un pintor significatiu a la ciutat de València almenys durant la primera dècada del segle XVI, com ho confirmen els encàrrecs

³⁵ AMV, núm. 52, f. 20 (17-4-1506), RUIZ DE LIHORIJ.; ALCAHALÍ, BARÓN DE, *Op. Cit.* 1897, pp. 78-80. SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1914, p. 120. SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1930, p. 199.

³⁶ SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1914, p. 120. Per a més informació, ALDANA, S. *Op. Cit.* 1994.

³⁷ ARV, Protocols de D. Burgal. (10-1-1506). ALDANA, S. *Op. Cit.* 1994, pp. 533-534. Document 2.

³⁸ APPV, Protocols de Lluís Masquefa (17-3-1511). SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1914, p. 120. SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1930, p. 200.

³⁹ APPV, Protocols de Francesc Vilar, 1025. CERVERÓ GOMIS, Lluís: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», AAV, 1971, p. 27.

⁴⁰ Aquesta taula es reproduïda per GONZALEZ MARTÍ, M.: *Ceràmica del Levante español. Siglos Medievales*. Vol. III. p. 557.

⁴¹ SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1930, p. 200.

⁴² ARV, Protocols de Juan Luís Bertran. SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1914, p. 121; SANCHIS SIVERA, J. *Op. Cit.*, 1930, p. 200.

rebut, els càrrecs que ocupa a més d'alguna dada de caràcter fiscal com l'import que paga en la taxa Real, que ens indicaria un bon estatus econòmic. En 1528 figura com a conseller de ciutat per la parròquia de sant Martí, a la qual s'havia traslladat entre 1510, quan encara hi tenia una casa a la parròquia de sant Esteve⁴³ i, 1513, data en la qual sabem que habitava segons consta en un pagament fet per a la taxa Real. Pere Cabanes aporta 15 sous, la taxa Real és un impost que es pagava l'any que es celebraven Corts. Cal assenyalar que aquestes són les majors quantitats pagades per pintors en aquesta any, idèntica quantitat a la que paga el mestre Roderic d'Osona, veí seu i els Hernando, parroquians de Sant Andreu⁴⁴. En 1542, de nou en els pagaments de la taxa Real, segueix aveïnat a la parròquia de sant Martí i habita una casa a la plaça de sant Francesc. Tanmateix, junt al seu nom i la quantitat que havia de pagar apareix anotada l'abreviatura del terme *quondam*, per la qual cosa interpretem havia faltat poc temps abans. En aquest any també consta com a veí de la mateixa parròquia Felip Pau de San Leocadi, pintor resident a la baixada de sant Francesc, el qual paga a la taxa Real set sous, quantitat bastant inferior a les que havia de pagar Pere Cabanes⁴⁵. En 1547, torna aparèixer el nom de Pere Cabanes, pintor, veí de València que resideix a la parròquia de sant Miquel i ha d'ingressar cinc sous per a la taxa real, interpretem que aquest Pere Cabanes potser fill seu, perquè a més del canvi de domicili, han transcorregut gairebé deu anys des del seu últim treball documentat i l'import a pagar és bastant inferior als fet amb anterioritat⁴⁶. Per valorar el sentit del pagament, senyalar que en el mateix any, Joan Macip Navarro, *Joan de Joanes*, va pagar 10 sous i, que en la taxa Real del 1552, data massa tardana perquè pugua fer referència al primer Pere Cabanes, apareix un pagament de 4 sous fet per Pere Cabanes, pintor domiciliat a la parròquia de sant Joan⁴⁷.

Sobre les seues relacions familiar senyalar que Martí Cabanes⁴⁸, considerat per la historiografia com germà del mestre Pere Cabanes, no apareix a les taxes reals, la qual cosa pot significar que treballava al taller de Pere a sou, sense tenir obrador propi. Tanmateix coneixem noves dades sobre el seu nucli familiar gràcies a la carta dotal que la seua vídua, Caterina, atorga a la seua filla, Violant. En 1565, l'honorable Caterina Llorens i de Cabanes, vídua de Pere Cabanes, pintor, dota a la seua filla, Violant Dionisia Cabanes, amb 50 lliures per casar-se amb Jaume Alòs, pellisser i assaonador⁴⁹.

EL RETAULE DE SANT LLORENÇ D'ALBORAIA

L'ampla documentació recollida a les últimes voluntats de Llorenç Bertí, llaurador de l'horta d'Alboraia, sobre la construcció d'una capella decorada amb un retaule sota l'advocació de Sant Llorenç per a la parroquial d'Alboraia en 1490, desemboca en la troballa d'una nova obra del pintor Pere Cabanes, al qual els marmessors del difunt Llorenç Bertí encomanen el retaule en el mes de setembre d'eixe mateix any.

El perfil del poderdant, Llorenç Bertí, àlies de la Volta, ens mostra un home solter, probablement jove, orfe de pare i mare i, sense germans, però amb forts vincles familiars, oncles paterns i materns, cosins, llaurador i, sobretot força piadós, tal i com podem comprovar en les deixes que fa al seu testament. És propietari d'una casa familiar situada a la plaça major del poble, junt a l'església parroquial a més, de posseir nombroses propietats agrícoles al terme d'Alboraia i de Rafelterràs. Els beneficiaris del seu testament són l'església i la seua família.

Llorenç Bertí fa testament prop de la creu de terme de Meliana el 7 de maig del 1490⁵⁰, a la casa d'un amic, també agricultor on cau malalt, pensem que de manera sobtada. Deixa importants quantitats per a misses i aniversaris, però de manera expressa deixa set mil sous⁵¹ perquè construïren, amb la menor

⁴³ ARV, Real, 514, f. 121v. CERVERÓ GOMIS, Luis: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», AAV. 1965, p. 25.

⁴⁴ AMV, Taxa Real, k3-1. FALOMIR FAUS, M.: *Arte en Valencia, 1472-1522*, Consell Valencià de Cultura. València. 1996, p. 498. Document 2.

⁴⁵ AMV, Taxa Real, k3-4.

⁴⁶ AMV, Taxa Real, k3-6.

⁴⁷ AMV, Taxa Real, k3-6.

⁴⁸ ARV, Justícia Civil, 3822, mà 14, f. 23 (15-11-1530) CERVERÓ GOMIS, Ll.: 1965, *op.cit.*, p.24. "Cabanes, Mestre Martí, del matrimoni que contracta amb Estefania tingueren tres fills Yolant, Martí e Beatriu. El justícia civil de València sentència que Estefania, vídua de Martí Cabanes i els seus fills Martí i Beatriu, hereus *ab intestato* dels béns de Iolant Cabanes".

⁴⁹ APPV, Protocols de Lluç Verger, 9691 (27-9-1565) "La filla de Pere Cabanes, Violant havia estat casada amb Rodrigo de Mendoza, velluter i es casava en segones núpcies amb Jaume Alòs, la seua mare, Caterina, la dotava amb les cinquanta lliures rebudes en herència del seu pare. Jaume Alòs signa apoca d'haver rebut l'esmentada quantitat".

⁵⁰ APPV, Pere Mercader, 15645, (7-5-1490).

⁵¹ Equival a unes 350 lliures valencianes.

despesa possible, una capella funerària a l'església d'Alboraia, amb un fossar per ser soterrat ell i els seus pares, dels quals ordena el trasllat a l'ossera de la capella. Junt a l'obra de la capella demana que siga encomanat un retaule dedicat a Sant Llorenç, unit a un benefici anual del quan seran patrons de per vida els seus hereus i descendents, subratlla en una de les clàusules que en cas que no es compliren les seues ultimes voluntats es revoque l'herència i el llegat.

L'inventari dels seus béns llegit després del seu traspàs, el 14 de maig, reflexa la seua condició d'agricultor benestant, propietari de terres i cultius de blat, vinyes, a més de censals sobre béns immobles. A casa seua s'hi troben utensilis propis del camp i una bodega amb gerres de blat, i eines entre les qual s'hi troba un ric aixovar de cortines, tovalles, flassades, tapets i camises de seda i or així com diverses peces de tela teixida, tanmateix no trobem objectes de luxe o de valor com sol ser habitual als inventaris de les classes urbanes benestants⁵².

Una vegada acceptada l'herència pel seu oncle Antoni Bertí, hereu universal i marmessor es procedeix a contractar a estall la construcció de la capella en una ubicació no especificada de l'església d'Alboraia. L'obra es contracta, per un import de 40 lliures, amb els obrers de vila Marc Munyoç i Francesc Marqués i ha d'estar acabada en un termini de dos mesos⁵³.

Les capitulacions ens mostren que es tractava d'una construcció senzilla, sense massa detalls ornamentals i que havia de seguir la mostra de la capella de Sant Narcís⁵⁴. La construcció encomanada ha de incloure els següents elements arquitectònics: un arc amb motllura al trasdós i amb un arc sobreposat en la cara externa. L'obra és fa de tàpia, cimentada a la capçalera sobre una base d'argamassa de dos pams sobre el terra; la cara interior coberta amb una volta arrasada⁵⁵ i pavimentada, a sobre de la qual han de posar una falsa coberta amb cabirons de fusta i rajola i, amb l'exterior de teules. L'interior inclou un senzill altar, arrebossat⁵⁶, a l'igual que tota la capella i, la sepultura⁵⁷ de volta, de deu pams de profunditat, amb la vora de pedra i pavimentada de rajola.

En cas que l'obra no estiga ben acabada les despeses i treballs són a càrrec dels menestrals, han de fer-la a estall i cobraran quaranta lliures⁵⁸ que cobraran a termini, una bestreta en signar el contracte i la resta en la mida que l'obra avance. Crida l'atenció l'estret

marge de temps que disposen, han d'acabar-la en setembre, disposen tan sols de dos mesos i, la penalització econòmica, puix els mestres d'obra hauran de fer-se càrrec de les despeses en el cas que l'obra no estiguera acabada en el termini acordat⁵⁹.

No disposem de massa notícies sobre l'església parroquial d'Alboraia en les dates finals del segle XV, probablement d'obra gòtica. La capella de sant Llorenç encomanada per Llorenç Bertí no es conserva en l'actualitat, l'església parroquial d'Alboraia fou construïda de nou en 1700 sobre les runes de l'anterior, i només es va respectar i ampliar la capella de la Comunió⁶⁰.

EL CONTRACTE DEL RETAULE

En estar acabada l'obra de la capella, setembre del 1490, els marmessors, ja patrons del benefici instituït a la capella de Sant Llorenç contracten l'execució del retaule amb el pintor Pere Cabanes⁶¹. Antoni Bertí, un dels marmessors, acorda la realització del retaule de sant Llorenç seguint les indicacions del testador.

Les capitulacions del contracte són molt interessants, a les clàusules del primer capítol s'indica que el pintor ha de fer el retaule segons "manera e forma"

⁵² APPV, Protocols de Pere Mercader, 15645 (14-5-1490).

⁵³ APPV, Pere Mercader, 15645 (17-7-1490).

⁵⁴ En el document apareix escrit sant Arcís. Consultat el llibre d'ORELLANA, M. A.; *València antiga i moderna*, indica l'existència a la ciutat de València d'una capella coneguda com a capella de sant Arcís, però que correspon a la capella de sant Narcís, coneguda com sant Narcís dels Gironins, capella que va resultar afectada quan es va incendiar la presó de la Generalitat.

⁵⁵ Volta arrasada: rebaixada o escarsera.

⁵⁶ Lluït de guix.

⁵⁷ Vas o ossera.

⁵⁸ Aproximadament 440 sous.

⁵⁹ El contracte s'executa perquè a continuació signen una apoca de deu lliures.

⁶⁰ LOPEZ AZORIN, Mª José.: "Acerca de la construcción del templo de Nuestra Señora de la Asunción de Alboraia (I) i (II)". *El Cresol*, Meliana, n° 18 y n° 19, abril-mayo 1997. L'obra va ser concertada amb Francesc Padilla per 1600 lliures i havia de ser concluida en un termini de cinc anys. Les vicissituds sorgides per la mort de l'arquitecte a la fi d'aqueix any, que a la vegada era el responsable de l'obra de pedra de la façana de pedra de la Seu de València, suposaren certs problemes que es varen resoldre amb la direcció de les obres pel fill d'aqueix, Josep Padilla. La façana fou obra de dos picapedrers de renom, Andreu d'Amilleta i Josep Miner.

⁶¹ APPV. Pere Mercader, 15645, 16-9-1490.

del retaule de sant Pere a l'església del monestir de la Saidia, retaule del qual no tenim cap referència. És a dir, no sols sabem de l'existència d'un nou retaule, sinó que a més aquest se'ns descriu amb gran fidelitat. Al text es descriu l'estructura del retaule i es detalla una a una les escenes de la vida de sant Pere que han de ser substituïdes per les "istòries de sant Llorenç". Tant el retaule de *Sant Pere* per a la Saidia com el retaule de *Sant Llorenç* d'Alboraia, son obres que fins ara no ha estat ressenyades, fins ara, entre la possible producció coneguda de Pere Cabanes.

Les mides del retaule són mitjanes, 3,45 m. d'alt per 2,07 d'ample per al cos del retaule i per al banc 2,3 m.⁶² Un aspecte tècnic significatiu és la demanda de què el retaule es pinte a l'oli i no al temple que és la tècnica emprada en el retaule de Sant Pere per a la Saidia. No és estranya aquesta clàusula per què en altres obres contractades per Pere Cabanes també s'especifica el tipus de tècnica pictòrica a emprar. També crida l'atenció, igual que observem al retaule que pinta per a Sant Agustí, la insistència en el daurat i, per suposat en l'ús d'or fi i colors de qualitat.

L'estructura i la iconografia, bastant tradicional, respon al model habitual en aquest tipus de retaule, taula central amb carrers laterals, calvari, banc i polseres, sense tabernacle com seria usual en els retaules de caràcter funerari a les capelles familiars. A la taula central s'ha de representar la figura de sant Llorenç com a diaca i amb la dalmàtica brodada d'or i amb el camper d'or fi⁶³, a sobre del sant, la *Coronació de la Mare de Déu* i, a l'àtic un *Calvari* en el qual es representen *Jesucrist a la Creu amb la Verge*, *Sant Joan*, *Maria Magdalena* i les *Maries*. Als carrers laterals havien de ser representades quatre escenes de devoció de la vida de Sant Llorenç, sense especificar "e sien les pus apropiades e honorades". Al banc, cinc escenes de la vida de la Verge: *Anunciació*, *Nativitat*, *Pietat*, *l'Adoració dels Reis* i l'última amb la *Resurrecció de Crist*, escenes totes elles relacionades amb una tradició iconogràfica molt arrelada a la València del segle XV, els *Set Gojos de la Mare de Déu*.

A les polseres, més amples que les del retaule de Sant Pere de Saidia, s'hi representarien les vuit advocacions Sant Antoni, Sant Cosme i Sant Damià, Sant Nicolau, Santa Caterina, Sant Onofre i Sant Antoni⁶⁴. A l'igual que l'obra de fusteria de la Saidia en l'heràldica de ha d'incloure tres escuts reals amb una volta.

En resum, es tracta d'un retaule propi de les capelles funeràries, d'estructura senzilla i en les quals l'advocació habitual sol ser la narració hagiogràfica corresponent al patronímic de qui encarrega el retaule i on sempre és present la figura de Crist i escenes de la vida de la Mare de Déu relacionables amb el seu paper d'intercessora a l'hora de la mort.

CONCLUSIÓ

El retaule d'Alboraia ens aporta noves dades sobre la producció artística de Pere Cabanes en unes dates en les quals el pintor encara es troba proper a l'obrador dels Osona. L'obra que donem a conèixer ompli en la seua biografia un buit cronològic de la dècada del anys noranta del segle XV.

Revisada la seua producció documentada observem diferències entre una primera etapa situada entre 1472-1490, en la qual Pere Cabanes apareix com un pintor autòcton, força arrelat a la ciutat de València, destacat per la seua relació amb Roderic d'Osona i per la seua participació en obres vinculades als àmbits artístics més importants de la ciutat, la Catedral, i la Casa de la ciutat, anys que coincideixen amb la presència de San Leocadio a València i poc abans de l'arribada dels Hernando. Així i tot, l'estructura i la iconografia del retaule ens demostren que es tracta d'una obra vinculada a la tradició tardogòtica valenciana. En una segona fase de la seua producció 1490-1538, coincidint amb l'assentament definitiu de les formes renaixentistes a València, Pere Cabanes, realitza obres de major categoria, són retaules per als altar majors, d'estructura més complexa, tal i com indica el retaule de Sant Agustí o el de la Santa Maria de Jesús i, pels quals cobrarà imports majors a més de treballar per a clients de major renom.

De Pere Cabanes també volem destacar la seua versatilitat com a pintor de retaules, daurador i

⁶² L'equivalència utilitzada per als pams ha estat de 1 pam = 0,23 m.

⁶³ Indica que el sant es representa sobre fons daurat, *ab tot lo camper de or fi*. El camper no és solament un terme d'heràldica, té un sentit més ampli, és l'espai sobre el qual s'hi representen les figures d'un escut heràldic, bandera, retaule, etc. ALCOVER-MOLL. *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Ed. Moll. 1980. Vol. II, p. 896.

⁶⁴ A l'original es repeteix sant Antoni sense especificar quin i encara que indica vuit advocacions, només s'indiquen set.

pintor de tela. Diferents indicadors, els preus, els clients, les relacions laborals ens indiquen que estem davant un pintor important, probablement adscrit al corrent de transició de la pintura tardogòtica a la renaixentista, l'obra del qual queda amagada darrer de la d'altres pintors significatius, almenys mentre no aparega un document que el relacione directament amb obres conservades d'aquest període. Sobre l'identificació de Pere Cabanes amb el *mestre d'Artés*, pensem que cal ser prudents fins que no aparega suficient documentació, tanmateix hem observat abundants paral·lelismes entre la trajectòria vital i artística de Pere Cabanes i les obres atribuïdes al *mestre d'Artés*.

La documentació aportada enceta una nova línia d'investigació entorn altra obra per a la ciutat de València, el retaule de sant Pere per al convent de la Saïdia. No podem afirmar taxativament que el retaule que li posen com a mostra fora obra seua o únicament del seu taller mentre no aparega la documentació que ho acredite, però sí que cap la possibilitat puix moltes vegades el retaule posat com a mostra guarda relació amb el pintor o l'obra que el va realitzar. En eixe sentit volem recordar que existeix una taula de *Sant Pere* (MNAC), que s'atribueix a Roderic d'Osona i que Saralegui relacionava amb la factura del Sant Dionís de la Seu de València i amb l'obra d'aquesta família de pintors⁶⁵.

En donar a conèixer la documentació d'aquest retaule volem aportar també una reflexió sobre la clientela que encomanava les obres artístiques. Els comitents, en general, són personatges de la jerarquia eclesiàstica, dels estaments nobles o de la burgesia de la ciutat de València. El retaule per a la capella dels Bertí d'Alboraya presenta una novetat al respecte, el client que encomana l'obra respon a un perfil diferent, és un llaurador benestant, descendent d'una família assentada a l'horta de València des de primeries del segle XV a la qual el creixement econòmic ha permès assolir un estatus econòmic elevat que els condueix a actuar, en un altre nivell més local, a imitació dels estaments privilegiats. És el mateix comportament social que té la burgesia urbana des de finals del segle XIV quan intenta controlar la ciutat de València, en aquest cas el comitent representa l'ascens social d'un grup emergent, conservador, protagonista a l'enfrontament de les Germanies, vinculat al model de creixement valencià basat en l'agricultura i responsable de la vigència de models artístics retardataris fins ben avançat el segle XV i primeries del XVI.

⁶⁵ SARALEGUI, Leandro de: «Miscelánea de tablas valencianas», BSEE, Madrid, 1934, (4rt. trim.), pp. 50-64.

ANNEX DOCUMENTAL *

Document 1

1490, maig, 7. València.

Testament de Llorenç Bertí, àlies "de la volta".

APPV, Protocols de Pere Mercader, 15645

"Die veneris VII mensis maii anno a nativitate Domini MCCCCLXXXX

En nom de nostre Senyor Déu Jesuchrist e de la Gloriosa Verge Maria mare sua amen. Com algú en carn mortal posat a la mort corporal escapar no puixa e de la persona savia se pertanya pensar e preveir en les coses esdevenidores perque Nostre Senyor Déu los ha comanat en aquest món, bon compte li [e]n puixen retre, e en per amor d.açó yo, Llorenç Bertí de la Volta, laurador, vehí e habitador del loch de Alboraya, devengut de greu malatia de la qual tem morir e per quant no tenim cosa més certa que la

mort ne més incerta que la hora de aquella, estant en mon bon seny, perfeta memòria lo que manifesta estant, cassant e de tots en tot anul·lar tots e qualsevol testament o testaments per mi fets e ordenats en poder de qualsevol notari, encara sots qualsevol exposició de paraules així derogatòries com altres qualsevulla. Ara, convocats los notari e testimonis dessus escrits, fas e ordrene lo meu últim e la mia última voluntat en lo qual pos per marmessors del meu testament, executors los honrats en Johan Bosch, laurador, conmorant en lo camí de Morverdre e en Anthoni Bertí, laurador del dit loch de Alboraya, oncle meu, jermà de mon pare, als quals pregué, per amor de Déu e mio, accepten lo carrech de la

* El nostre agraïment al professor Enric Climent per haver-nos donat a conèixer aquesta documentació.

dita mermessoria, donant los ple e bastant poder tant de mons béns pendre e así ocupar que basten a fer e complir tot lo que trobaran per mi ordenat, e açó facen e fer puixen los dits meus marmessors per lur pròpia autoritat e sens dany algú que a ells ni a lurs béns vinga ni venir puixa ni deja autoritat de qualsevol jutge així eclesiàstic com secular en açó no demanada ni esperada e primerament e ans de totes coses vull e man que tots mos Déutes, torts e injurries sien pagats e satisfets, aquells, emperò, Déutes torts e injurries que manifestament se mostrara yo ésser tengut e obligat ab cartes públiques e altres legítimes proves e autentichs documents, for de ànima sobre les dites coses benignament observat.

En après comanant la mia ànima a Nostre Senyor Déu qui l.[ha] creada, elegesch sepultura al meu cos donadora en lo cementeri o fossar de la església del dit loch de Alboraya, en la fossa on jau mon pare e ma mare e los meus; prenint per ànima mia e de tots feels defunts quinze liures moneda reals de València, de les quals vull e man sia feta la mia sepultura, ab letania, aniversari e capdany, bé e cumplidament segons ma condició, a coneguda dels dits meus marmessors.

Ítem més, vull e man que les dites quinze liures, per mi deixades, sien dites per la mia ànima e de tots feels defunts les trenta misses, vulgarment dites de Sent Amador, ab ses candeles e offerta segons és acostumat. Les quals dites trenta misses vull, disponch e man sien dites e celebrades en la església del dit loch de Alboraya per aquells prevere o preveres que als dits meus marmessors serà ben vist.

Item, vull e man que lo que sobrara de les dites quinze liures per mí dexades, de tot alló quantque sia, sien dites misses per ànima mia, de mon pare e ma mare e de tos feels defunts en lo monestir del benaventurat monsenyor Sent Onofre situat dins los termens de Museros.

Item més, vull e man que de mos bens sien preses quaranta sous de la dita moneda e que de aquelles sia e celebrat un trentenari per ànima de ma mare ab ses candeles e oferta segons es acostumat, lo qual vull sia dit e celebrat en la dita església del dit loch de Alboraya per aquells prevere o preveres que als dits meus marmessors serà ben vist.

Item més, done e lexe a mon oncle en Berthomeu Pax, labrador, vhi del loch de Alboraya, jermà de ma mare, les heretats següents:

Primo, una casa situada en lo dit loch de Alboraya ab un hort contigu a la dita casa, lo qual afronta ab cèquia del molí y ab alberch de Guillem Plans y ab

lo carrer de la església. Ítem mes, un tros de terra campa que poden ser huyt fanecades poch més o menys, situades en lo dit loch de Alboraya, les quals afronten ab terra del dit meu oncle, cèquia en mig, ab tera mia mateixa, marge en mig. Ítem més, quinze fanecades de terra campa poch més o menys en terme de Rafelterràs, les quals afronten ab terra de n Pe[re] Torres marge en mig y ab vinya de (en blanc) Escoriola, marge en mig y ab terra campa de n (en blanc) Toliu.

Ítem més, done e lexe a en Pasqual Bertí de Nadal Bertí, cosin jermà meu e cunyat del dit en Johan Bosch, trenta liures, moneda reals de València. Ítem més, done e lexe a na Catherina, cosina jermana mia e muller del dit en Johan Bosch, vint liures de la dita moneda. Ítem més, li done e lexe una clocha mia de drap negre quasi nova.

Ítem més, done e lexe a en Bertomeu Roser, comorant en la creu dita de Meliana, on de present jach malalt, per molts bons serveis que m ha fets, Déu liures de la damunt dita moneda.

Ítem més vull, disponch e mana que de mons bens sien preses set milia sous moneda reals de València, e aquelles sien distribuïdes ab la forma següent, ço és, que de aquells dits set milia sous, sia feta una capella en la dita església del loch de Alboraya en la qual sia fet un retaule de la invocació del benaventurat martre mosseny Sent Lorenç, e açó faran los dits meus marmessors ab la menys despesa que poran, puix ho face be e molt cumplit e tant solemne com se puixa fer, deixant ho a la sua industria e coneguda, e feta la dita capella, tot lo que restarà dels dits set milia sous, deduits lo que restarà la amortització, sien esmerçats cent sous poch més, si més podran esmerçar tant quant la dita quantitat abaste, deduit lo dret de amortisació, e si tant se porà esmerçar que baste a fer un benifet en la dita capella de la renda que s porà fer lo dit benifet e uns anual e misses, si benifet no porà, per los dits meus marmessors segons que yo de aquells e de la industria, diligència e saber de aquells yo confie. Vull e man que los dits meus marmessors sien patrons de dit benifet e capella de tota lur vida, e après obit de aquells, lo patronat del dit benifet e capella vinga als pus propers parents meus, així de vius en altres, per los dits parents meus més acostats, e si de cas era que no [h]y havia ni [h]i trobats parents meus, vull, disponch e man que en tot cas, los que seran elets obrers de la dita església del dit loch de Alboraya, sien patrons de de la dita capella e benifet, que aquells hagen e sien atenguts presentar en lo dit benifet aquell que a ells serà

ben vist e lo beneficiat del dit benifet sia tengut e obligat de dir una missa tots diumenges , e ultra la dita missa tots diumenges , sia tengut e obligat de dir vint e cinch misses en vint e cinch dilluns per les ànimes del purgatori e açó hagen de fer e obligar los patrons que per temps seran de la dita capella e benifet, e axí mateix, los beneficiats que per temps seran del dit benifet.

Ítem, vull e man que , feta la dita capella la ossamenta mia sia trelladada e posada en dita capella, en lo vas o fossar que los dits meus marmessors conexas que millor puxa estar segons serà la disposició del locha, e així mateix hi sia trelladada la ossamenta de mon pare e de ma mare.

En tots los altres bens meus, mobles, seents esemovents, Déutes, drets e altres a mi pertanyents e pertanyer podents edevants lony o prop per qualsevol títol, causa, maenra o rahó, ara o en lo esdevenidor, do e leix al honrat Anthoni Bertí, dessus ja nomenat, laurador, del dit loch de Alboraya, oncle meus e jermà de mon pare, e aquell en los dits bens e drets meus faç e instituesch hereu universal ab tal pacte, vinde e condició que après del obit, en Anthoni Bertí, tots los béns meus mobles, seents e semovents, Déutes, drets e accions sien e tornen als fills del en Anthoni Bertí e a Pasqual Bertí del Nadal Bertí e a na Catherina, muller del dit Johan Bosch, tots cosins jermans meus, a aquells en los dits bens e drets meus, hereus propis e universals faç e instituesch, e al dit en Anthoni Bertí substituesch en aquells los dits bens e drets per eguals parts, partidors entresament sens disminució alguna de legitima trebelleynica e altre qualsevol dret.

Ítem més, vull, disponch e man que si per mon oncle, en Anthoni Bertí hereu meu de vida tan solament, ni per nengú de mos cosins jermans ni altres parents era feta ni moguda qüestió alguna en los dits bens per rahó que mon pare hagués dexat algun vinde e per algun altra rahó, vull e man que per la lur qüestió no reste de fer se la dita capella e retaule e benifet eo anual, si benifet ser no porà dels comptants que.s trobaran, en tal cas, revoque e he per revocat la heència feta al dit mon oncle de vida sua e legats e substitució fets als dits cosins jermans meus e no seguint se lo dit cas de qüestió alguna per algú de mos parents, vull e man que tots resten si e segons dessus dexat e ordrenat.

Aquest és lo meu últim testament e la mia última e darrera voluntat mia, la qual vull que valla per dret de testament e si no valia per dret de testament que valla per dret de codicil e si no valia per dret de

codicil que valla per dret de testament nuncopatiu que valla per aquells furs, drets e rahó mia que millor valer puixa e deva.

Lo qual fonch fet en la casa e hostal on esta Berthomeu Roser, la qual està prop la dita creu de Meliana, divendres qui.s contantsa set del mes de maig any de la nativitat de nostre Senyor Déu Jesucrist MCCCC noranta. Senyal (hi ha a l'original una signatura) de mi Lorenç Bertí, testador qui dessus qui lo present meu testament faç, ordene e aprobe.

Testimonis, qui foren presents a la confeció de damunt dit testament, pregats e comanats per lo dit testador, foren testimonis al present testament los honrats en Anthoni Vilalba, laurador, vehí de la Pobra de Benaguassil, de present habitant en la creu de Meliana e en Johan Santpere, laurador del dit loch de Meliana en Johan Martinez, tintorer, ciutadà de València. Los quals interrogats si coneixien lo dit testador e los dits Anthoni Vilalba e en Johan Seanpere dixeren e respongueren que si, que ells lo coneixien bé, e lo dit en Johan Martinez dix que no lo coneixia e yo, dit notari, lo conech molt bé.

En après, lo dia del neccessari qui era divendres que.s contaven quatorze dels dessus dit més e any requerents los honrats en Johan Bosch, laurador, comorant en lo camí de Morverdre ew en Anthoni Bertí, laurador del dit loch de Alboraya, marmessors e executors del últim testament e darrera voluntat del dit en Lorenç Bertí, e en Berthomeu Pax, oncle del dit defunt, lo dit testament per mi Pere Mercader, notari, ab veu alta e intel·ligible que tots lo podien bé entendre, en la casa e habitació on lo defunt ewstava e habitava, en lo loch de Alboraya, fonch lest e publicat. Lo qual lest e publicat, en continent los dits honrats marmessors dixeren que per reverència de Nostre Senyor Déu acceptaven lo carrech de la dita marmessoria ab benefici de inventari, lo qual, de continent digueren volien fer ab protestació que volien estar satisfets de sos condignes treballs. E lo dit, en Berthomeu Pax, dix que acceptava lo legat a ell fet de les dites terres e que lo de la casa, si.s entenia franca del carrec que.[h]y era lo acceptava e si no que no la acceptava la dita casa ab lo carrech que.[h]y és. E lo dit en Anthoni Bertí dix e respos que.s aturava acord si acceptava o no acceptava la dita herència deixada a ell de vida sua tan solament.

Testimonis foren lo venerable Camil·lo Picó, prevere e en Guillem Plana e en Johan Anthoni, lauradors del dit loch de Alboraya.

E en après, dilluns que comptava xxiiii del dit mes de maig e any desus dit, comparech lo dit Anthoni

Bertí en la casa e habitació on yo lo notari deíus escrit, de present habite, las qual està en lo loch de Meliana e dix que attes que ell se havia aturat acord si acceptava la dita herència a ell deixada de vida tan solament ab benefici de inventari, ja fet sots chalendar de xiiii del dit mes de maif lo qual per mi, dit notari li fonch toenat a legir.

Testimonis son qui foren presents: lo honrat en Jaume Marquo e en Andreu Bonet e en Guillem Tamarit, lauradors del loch de Meliana.

Document 2

1490, juliol, 18. València.

Antoni Bertí de la Volta i Joan Bosch, llauradors d'Alboraia contracten l'obra de la capella de sant Llorenç com a marmessors i hereus del testament de Llorenç Bertí, llaurador, ja difunt i en altre temps era veí d'Alboraia.

APPV, Protocols de Pere Mercader, 15645

"Die lunis XVIII mensis Julii anno a nativitate Domini MCCCCLXXXX

Nos, Anthonius Bertí de la Volta et Johannes Bosch, a gricultores, tanquam manumissores et executores ultimi testamenti honorabili Laurenti Bertí, quondam aratoris, vicini loci de Alboraya, ex una et Marcus Munyos, magistri opperis vil·le, partibus ex alia, gratis et scienter confitemus et in veritate recognoscimus una pars nostrum alteri et altera alteri ad in vicem et vicesim quod in et super operibus capel·la quam dictus, quondam, Laurentius Bertí, in et cum dicto eius último testamento in ecclesia dicti loci construere mandavit, fuerunt et sunt inter nos, partes predictas, juxta contenta et pactata capitulis tenoris sequentis:

Capítols fets e fermats entre los honrats en Anthoni Bertí e en Johan Bosch, lauradors marmessors del últim testament del honorat en Lorenç Bertí, quondam, laurador del dit loch de Alboraya de una part e los honrats mestres Marc Munyoç e mestre Francesc Marqués, mestres de obra de vila, de la part altra, en e sobre la obra de la capella per lo dit Lorenç Bertí dexada en son último testament. Los quals capítols són los següents:

1. Primo, fonch concordat e pactat entre les dues parts que lo dit mestre March Munyoç e mestre Francesc Marqués han de fer e obrar una capella en la església del loch de Alboraya en lo loch on és estat amostrat per los dits marmessors en la forma següent, ço és, que han de fer en la

dita capella un arch obrat ab mollura de dins e de fora ab un sobreposat obrat de l'estret en mig, a les espatles de la dita capella han de fer una paret de tapia, lo fonament de la qual sia de argamassa e munte lo dit fonamet dos palms damunt terra e los revers de la dita capella e volta hajen de fer los dits mestres segons la obra de Sent Arcis e que la volta de la dita capella haja ésser arrasada e pavimentada e Damunt la dita volta una cuberta falsa, la qual ha de esser de cabiró e rajola ab sa teula deamunt e la dita capella haja de ser reparada de paleta.

2. Ítem més, es concordat que los dits mestres hajen que fer en la dita capella un altar reparat de paleta segons la dita capella ab un vas de volta, lo qual haja de tenir deu palms de fondaria a sa vora de pedra pavimetada de rajola.
3. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que si res de la dita obra feya neguits, senyals o rebaces o venia a menys e no estiga com deu estar que les despeses sues e dans ho hajen de adobar per e segons deu estar.
4. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que los dits mestres hajen de haver per la dita obra e estall quaranta liures, moneda reals de València, pagadores en la forma següent, ço és, que de present hajen de donar, los dits marmessors, deu liures e les altres trenta liures hajen de donar segons la obra irà son camí.
5. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que los dits mestres hajen de donar la dita capella acabada per tot lo mes de setembre
6. Ítem més, es estat concordat que si dins lo temps concordat los dits mestres no havien acanbat la dita capella en lo temps dessus nomenat que los dits marmessors la puguen fer e acabar, si començat serà, a dans e despeses dels dits mestres.

*Qibus quidem capitulis lectis (...)*⁶⁶

Testes huius rei sunt Jachobus Andreu, civis et Johannes Sabater, sartor (...) gubernatoris⁶⁷.

⁶⁶ Continúa formula de signatura del document.

⁶⁷ El document continua amb una apoca de deu lliures que els marmessors paguen als mestres d'obra de vila, segons apareix acordat als capítols del document anterior.

Document 3

1490, juliol, 18. València.

Antoni Bertí de la Volta i Joan Bosch, llauradors d'Alboraia contracten l'obra de la capella de sant Llorenç com a marmessors i hereus del testament de Llorenç Bertí, llaurador, ja difunt i en altre temps era veí d'Alboraia.

APPV. Protocols de Pere Mercader, 15645

"Die lunis XVIII mensis Julii anno a nativitate Domini MCCCCLXXX

Nos, Anthonius Bertí de la Volta et Johannes Bosch, a gricultores, tanquam manumissores et executores ultimi testamenti honorabili Laurenti Bertí, quondam aratoris, vicini loci de Alboraya, ex una et Marcus Munyos, magistri opperis vil-le, partibus ex alia, gratis et scienter confitemus et in veritate recognoscimus una pars nostrum alteri et altera alteri ad in vicem et vicesim quod in et super operibus capella quam dictus, quondam, Laurentius Bertí, in et cum dicto eius último testamento in ecclesia dicti loci construere mandavit, fuerunt et sunt inter nos, partes predictas, juxta contenta et pactata capitulis tenoris sequentis:

Capítols fets e fermats entre los honrats en Anthoni Bertí e en Johan Bosch, llauradors marmessors del últim testament del honorat en Lorenç Bertí, quondam, llaurador del dit loch de Alboraya de una part e los honrats mestres Marc Munyoç e mestre Francesc Marqués, mestres de obra de vila, de la part altra, en e sobre la obra de la capella per lo dit Lorenç Bertí dexada en son últim testament. Los quals capítols són los següents:

1. Primo, fonch concordat e pactat entre les dues parts que lo dit mestre March Munyoç e mestre Francesc Marqués han de fer e obrar una capella en la església del loch de Alboraya en lo loch on és estat amostrat per los dits marmessors en la forma següent, ço és, que han de fer en la dita capella un arch obrat ab mollura de dins e de fora ab un sobreposat obrat de l'estret en mig, a les espatles de la dita capella han de fer una paret de tapia, lo fonament de la qual sia

de argamassa e munte lo dit fonamet dos palms damunt terra e los revers de la dita capella e volta hajen de fer los dits mestres segons la obra de Sent Arcis e que la volta de la dita capella haja ésser arrasada e pavimentada e Damunt la dita volta una cuberta falsa, la qual ha de ésser de cabiró e rajola ab sa teula deamunt e la dita capella haja de ser reparada de paleta.

2. Ítem més, es concordat que los dits mestres hajen que fer en la dita capella un altar reparat de paleta segons la dita capella ab un vas de volta, lo qual haja de tenir deu palms de fondaria a savora de pedra pavimetada de rajola.

3. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que si res de la dita obra feya neguits, senyals o rebaces o venia a menys e no estiga com deu estar que les despeses sues e dans ho hajen de adobar per e segons deu estar.

4. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que los dits mestres hajen de haver per la dita obra e estall quaranta liures, moneda reals de València, pagadores en la forma següent, ço és, que de present hajen de donar, los dits marmessors, deu liures e les altres trenta liures hajen de donar segons la obra irà son camí.

5. Ítem més, es estat concordat entre les dites parts que los dits mestres hajen de donar la dita capella acabada per tot lo mes de setembre

6. Ítem més, es estat concordat que si dins lo temps concordat los dits mestres no havien acanbat la dita capella en lo temps dessus nomenat que los dits marmessors la puguen fer e acabar, si començat serà, a dans e despeses dels dits mestres.

*Qibus quidem capitulis lectis (...)*⁶⁸

Testes huius rei sunt Jachobus Andreu, civis et Johannes Sabater, sartor (...) gubernatoris⁶⁹.

⁶⁸ Continua formula de signatura del document.

⁶⁹ El document continua amb una apoca de deu lliures que els marmessors paguen als mestres d'obra de vila, segons apareix acordat als capítols del document anterior.